

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ սլատմ. գիտ. քեկեաձու

ԶԵՆՈՆԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒՅԵԱՆ» ԵՐԿԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒՅՈՒՆԸ

1. Զենոնի իմաստասերի հրատարակվող աշխատությունը հասել է մեզ երկու՝ ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով:

Ընդարձակ խմբագրության պատկանող միակ բնագիրը պահվել է Հայկ. ՍՍՏ Միջնադարի Սովետին կից Պետ. Զեռագրատան (Մատենադարան) № 5254 ձեռագրում, որն արագորոված է 1280 թվականին, Գեղձուտի վանքում, Գեորգ զբչի կողմից (Ա. ձեռագիր):¹

Համառոտ խմբագրության պատկանող ձեռագրերն են.

№ 627 (666)—B.

Թերթ՝ 275, մեծություն՝ 17×13, նյութ՝ թուղթ, կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գիր՝ բոյորագիր, ժամանակ՝ 249.—1314 թ. զբչի՝ Պաշկի:

Բ ո ղ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

1. էջ 25ա—152բ. Լուծմունք Գրիգոր Աստուածաբանի ճաների («Յովհաննիսի Եղնկացո, որ և Մորձորեցո ակեղերայոյս վարդապետի ասացեալ»):

2. էջ 153ա—204բ. Լուծմունք Բարսեղ Կեսարացու ճաների.

3. էջ 205ա—213ա. Լուծմունք Արիստատելի վասն Աշխարհաց զրոյն.

4. էջ 213ա—236բ. Լուծմունք Պորփիրի.

5. էջ 236բ—261բ. Մարտգութեանցն Արիստատելի լուծմունք.

6. էջ 262ա—269ա. Լուծմունք Մանանաց զրոյ.

7. էջ 269բ—275բ. Յալագս զիտուրեան պիտանացու սեռից (Զեմեմի իմաստասիրի):

№ 3487 (Ս և ա ն . 104)¹—C

Թերթ՝ 144, մեծություն 14,5×12, նյութ՝ թուղթ, կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գիր՝ նորագիր, ժամանակ՝ ՊԼԸ—1389 թ. զբչի՝ Հակոբ Արմենյի, տեղի «ի գաւառիս Եկեղեաց, ի հռչակաւոր վանքս, որ կոչի կապոսի»:

Բ ո ղ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

1. էջ 4—95. «Համառուտ հալարումն յաղագս հոգոյ և զաւրութեանց նորին»:

2. էջ 97—165. «Յաղագս առաքինութեանց հոգոյն»:

3. էջ 166—276. «Յաղագս բնութեան հրեշտակաց»:

4. էջ 278—287. (Զեմեմի իմաստասիրի յաղագս բնութեան), անվերնագիր:

№ 1823 (1854)—D

Թերթ՝ 405, մեծություն՝ 20×15, նյութ՝ թուղթ, կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գիր՝ բոյորագիր, ժամանակ՝ 1731 թ. զբչի՝ Մեսրոպ, տեղի՝ էջմիածին.

Բ ո ղ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

1. էջ 13ա—231բ. «Միմկունի Գառնեցոյ եղիտկոպոսի արարեալ մեկնութիւն զրոյն Պրոկղի»:

2. էջ 234ա—345բ. «Նուսաս Մաթէոս վարդապետի... աշխատասիրեալ առ ի հաւաքումն բանից, որ հայի առ վից աւուր զործս Աստուծոյ, ի խնդրոյ Սարգիս կրօնաւորի»:

3. էջ 346ա—386բ. «Արիստատելի վերլուծական» և այլն.

4. էջ 386բ—392բ. «Զեմեմի իմաստասիրի յաղագս պիտանացու սեռից»:

¹ Ն. Մառի կազմած «Յուցակ համառոտ ձեռագրաց վանուց Սևանայ» (Մոսկվա, 1892 թ.) աշխատության մեջ սույն ձեռագիրը նկարագրված է № 85-ի տակ: Զենոնի աշխատությունը, վերնագրի չունենալով, չի նշվել Ն. Մառի կողմից:

¹ Այս ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տես առաջարանի վերջում:

Այսպիսով՝ ընդարձակ խմբագրությունից մեզ հասել է մեկ ձեռագիրը (A), իսկ համառոտից՝ երեք (B, C, D):

Զենոնի աշխատության այլ արտագրություններ, ինչպես մեր, այնպես էլ այլ մատենագրարաններում, մեզ հայտնի չեն: Կարելի է ենթադրել միայն, որ համառոտ խմբագրության մի արտագրություն կա վենետիկյան Մխիթարյանների մատենագրարանում, որովհետև «Հայկազյան լեզվի նոր բառագրքի» մեջ մուտք են գործել որոշ բառեր այդ խմբագրությունից:

Այսպես օրինակ՝ «Եռակարար» բառի օրինակների շարքում մեջ է բերված Զենոնի աշխատության «Յաղագս չափուց» ենթադրի՝ «Տեղին է եռակարար՝ վերին, ստորին, միջին» (բնագիր էջ 83ա, տող 13-14) և «Զեռակարար ասի՝ եռանկիւնի, քառանկիւնի և բոլոր» (էջ 83ա, տող 20-21) հատվածները: «Անկրական» բառի կապակցությամբ՝ «Յանկրական լուսոյ և հրոյ» (բն. «Յաղագս գրից» ենթագլուխ, էջ 81ա, տող 13-14) հատվածը և համապատասխան հատվածներ՝ «Համեստական», «Պաղպաջմանք», «Սլատշանական», «Պղնձոտ», «Մեռանայ» և մի շարք այլ բառերի օրինականների բաժնում:

Որպես աղբյուր մեջբերված հատվածների նրանք նշել են Տօնական ժողովածուն¹ և ոչ մի հիշատակություն չունեն Զենոնի մասին:

2. Զենոնի բնագրի մասին տղադիր մատենագրական աշխատություններում համարյա ոչինչ չի ասված:

1930 թվականին պրոֆ. Մելիքսեթ-բեկովն իր «К истории точных наук в Армении и Грузии» աշխատության մեջ² հայտնել է, որ էջմիածնում գտնված է էլիպայի Զենոնի հունարեն բնագրով մեզ հասած «Περὶ φύσεως» («Բնության մասին») աշխատությունը:

Համառոտ խմբագրության բոլոր երեք ձեռագրերի հետ առաջին անգամ ծանոթա-

ցել է տկադ. Ն. Մանանդյանը և նրանց ուսումնասիրությանը կազմել է համառոտ խմբագրության համահավաք բնագիր, նպատակ ունենալով հրատարակել այն³:

1942 թվականին, Մատենադարանի ձեռագրերի թեմատիկ բիրլիոգրաֆիայի մեզ հանձնարարված բաժինները կազմելու ժամանակ, № 5254 ձեռագրի հարուստ նյութերի շարքում մեր ուշագրությունը գրավեց անվերնագիր մի արժեքավոր փիլիսոփայական բնագիր, որն, ինչպես պարզվեց հետազայում, Զենոնի հրատարակվող աշխատության ընդարձակ խմբագրությունն էր (A բնագիր):

3. Ընդարձակ խմբագրության բնագիրը ծավալով կրկնակի մեծ է համառոտից: Այն բաղկացած է հետևյալ մասերից:

(Յաղագս չափի և բարոյ) — Ձեռագիր № 5254, էջ 238բ. Յաղագս կատարեալ գիտութեան բանի, էջ 239ա. Յաղագս զործնականին, զոր ի վերա կատարելութեան բանի առադրեցին — 240ա. (Յաղագս անարբնականին) — 240ա. Յաղագս բարոյականին — 240բ. Յաղագս քաղաքականին — 240բ. Յաղագս միմիոսութեան — 241ա. Յաղագս ժամանակի, առանձին — 241ա. Յաղագս սխիանացու սեռից — 242ա. (Յաղագս գրից) — 242բ. Յաղագս կարգաց — 243ա. Յաղագս շրջանացն — 243բ. Յաղագս չափուց — 244ա. Յաղագս զաւրութեանց — 245ա. Յաղագս աղղմանց — 246բ. Յաղագս աստուածախառնութեան սկզբան և կատարածի, առանձին — 248բ. Յաղագս բնութեան, առանձին — 249ա. Յաղագս օանմանաց և բաժանմանց, զոր ի վերա բնութեան առադրեցին — 249բ. Յաղագս աղացուցի և արամարանութեան — 251բ. Յաղագս իմաստակութեան և վերլուծութեան — 251բ. Յաղագս էականութեան, առանձին — 252ա. Յաղագս ի ձեռն խնդրականի, զոր ի տեսականէն առադրեցին — 252բ. Յաղագս անմեկնելի որոշման ստորագրութեան էականց — 252բ. Յաղագս զանազանութեան — 254ա. Յաղագս գոյացուցիչ և մշտարուխ բառակին, որ է աստուածարանական շարժման և նյութի, առանձին — 254բ. Յաղագս ունայնի, առանձին — 255ա. Յաղագս անբաւի — 255 ա. (Թարգմանչի կողմից խորհրդածություն) — 255բ.

4. Գլուխների և ենթագլուխների սույն դասավորությունը թվում է տարօրինակ:

¹ Զենոնի աշխատության այլ բնագրի նկատմամբ զանելու նպատակով՝ մենք ծանոթացանք Մատենադարանի № № 993, 996 ձեռագիր Տօնականների հետ: Այդ աշխատանքը չափեց ցանկալի արդյունք:

² Տես Вопросы философии и социологии марксизма, изд. ЗКУ, кн. II, Тбилиси, 1930 г. стр. 192.

³ Հարկանցի կերպով ծանոթանալով մեր կատարած աշխատանքին՝ տկադ. Ն. Մանանդյանն իր կազմած բնագիրը 1946 թվականին հանձնեց մեզ: Խնամքով կատարված այդ աշխատանքը, համահավաք բնագիրը կազմելու բնթացքում մեծապես օգնեց մեր աշխատանքին, որի համար և հայտնում ենք նրան խորին շնորհակալություն:

Նախ, այն հակասության մեջ է մտնում աշխատության «Յաղագս աղգմանց» ենթագլխում շարադրված այն մտքի հետ, ըստ որի «մակաղցելին է արհեստ և բաժանի ի տեսակս չորս՝ ի գործնական և ի բանական, ի տեսական և ի մացական» (բն. էջ 86բ, տող 21—23). և կամ. «(իմաստասիրութիւն) է արհեստ արհեստից և մակաղցութիւն մակաղցութեանց: Արդ՝ արհեստիցն է գործնականն իսկ արհեստ՝ բանականն և մակաղցութեանցն է տեսականն, իսկ մակաղցութիւն՝ իմացականն» (Բն. «Յաղագս սահմանաց և բաժանմանց» ենթագլուխ, էջ 90ա, տող 40—90բ, տող 3):

Այդ սպասելի էր տեսնել աշխատության կառուցվածքը վերստիշյալ սկզբունքով. այսինքն, Յաղագս պիտանացու սեռից գլխից հետո (որի վերջին ենթադրուել է «Յաղագս աղգմանց»-ը), պետք է շարադրվեին գործնական, և ապա՝ բանական, տեսական ու իմացական «մակաղցությունները» ենթագլուխները: Սակայն մեզ հասած բնագիրը սկսվում է «Յաղագս չարի և բարւոյ» ենթագլխով, որը, ինչպես պարզվում է նույն «Յաղագս աղգմանց» ենթագլխից, իմացականի մասը պետք է կազմեր:

Ըստ այդ ենթագլխի «իմացականին (մասունք են)՝ չար և բարի (ա), ժամանակ (բ), կատարելութիւն բանի (գ), սկիզբն և կատարած (դ), բնութիւն՝ սահմանական և արարչական (ե), էականութիւն (զ), նիւթ և շարժումն (է), ունայն (ը), անբաւ (թ)»: (Բն. էջ 87ա, տող 7—11):

Իսկ բնագրում «իմացական»-ի այս ենթագլուխները անջատված են միմյանցից ու գրված աշխատության այլ և այլ մասերում, որով և խախտված է բնագրի արամարանական շարադրանքը:

Երկրորդ՝ մի շարք գլուխների վերնագրերում հանգիպում ենք «առանձին» բառին («Յաղագս բնութեան, առանձին», «Յաղագս ժամանակի, առանձին» և այլն), և «գոր ի վերա (այս կամ այն ենթագլխի) առադրեցին» արտահայտությունը:

Ինչպէս համար են այս անգամ արտահայտությունները, հեղինակի գրչից են նրանք դուրս եկել, թե՛ խմբագրական հավելումներ

են, իսկ եթե խմբագրական հավելումներ են՝ ինչ նպատակի են ծառայել:

Ծ. Հայ իմաստասիրական գրականության մեջ տարածված է եղել էլիտարն վերադրված «Մեկնութիւն ստորագութեանցն Արիստոտելի» աշխատությունը: Նրա ազդեցութեամբ գրվել են մի շարք փիլիսոփայական երկեր ու մեկնություններ:

Այդ աշխատության մեջ, ի տարբերություն մեր բնագրի, իմաստասիրությունը բաժանված է սչ թե չորս, այլ երեք բաղադրուցի մասերի:

«Իմաստասիրութիւն,—ասված է այնտեղ,— յերիս բաժանի՝ ի տեսականն, ի գործնականն, ի բանականն»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ բացակայում է իմաստասիրության գենոնյան բաժանման չորրորդ բաղադրուցի մասը՝ իմացականը:

Առաջնորդվելով արիստոտելյան հեղինակավոր մեկնիչի այս դրույթով, Զեկոնի բնագրի խմբագիրներից մեկը, ըստ երևույթի, բնկել է բնական տարակուսանքի մեջ, և այդ երկու աղբյուրների միջև գոյություն ունեցող ակնհայտ հակասությունն աշխատել է մեղմել լուծարքի ենթարկելով Զեկոնի բնագրի «իմացական»-ին վերաբերող ենթագլուխները:

Իմացական մակաղցության «Յաղագս չարի և բարւոյ» առաջին ենթագլուխը նա տեղափոխել է աշխատության սկզբում. երկրորդ՝ «Յաղագս ժամանակի» ենթագլուխը՝ «Յաղագս գործնականի» գլխից հետո, և այսպես հերթականությամբ նաև մյուս ենթագլուխները:

Հարթելու համար իր խմբագրական աշխատանքի ակնասու թերությունները, նա դիմել է երկու միջոցի. որպես ամբողջություն լուծարքի ենթարկած և բնագրի տարբեր մասերում տեղափոխված իմացականի ենթագլուխների վերնագրում նա ավելացրել է «առանձին»՝ բառը, իսկ հաջորդ գլուխներ

¹ Մեկնութիւն ստորագութեանցն Արիստոտելի, բնծայեալ էլիտար իմաստասիրի, ի լոյս էած Յ. Մանուգեան. Ս. Գ. Բ. 1911 թ. էջ 14:

² «Առանձին» բառը գտնվում է միայն իմացականի ենթագլուխներին կից: Այդ բառը բացակայում

րի հետ այդ տեղահանված ենթադրությունները շարկատեղիում նստատեղիում, ստեղծել է նաև «զորի վերա առադրեցին» այս կամ այն ենթադրության հանդեմ (սով առադրեց) դարձվածքը¹:

Վերահիշյալից դատ, ըստ երևույթին, նույն խմբագիրը, «Յաղագս պիտանացու սևոից» գլխից հետո և բնագրի վերջում թողել է համառոտ ամփոփումներ՝ աշխատության բովանդակության մասին: Այդ հատվածները թողեցինք բնագրում, անջատելով բուն տեքստից աստղանիշերով (տես՝ էջ 87բ, տող 11—26 և էջ 97բ, տող 18—98բ, տող 7):

Նվ ահա, այսպիսի խմբագրական աշխատանքի շնորհիվ ընդարձակ բնագիրը մեզ հասել է գլուխների անտրամարանական շարանյությամբ:

6. Խմբագրի աչքից վրիպել է «Յաղագս ազգմանց» ենթադրում գտնվող ուշագրավ հատվածներից մեկը, որը հնարավորություն է տալիս վերականգնելու Ջենոնի աշխատության բնագրի սկզբնական կառուցվածքը:

Ընդհանուրի բերելով, «Յաղագս պիտանացու սևոից» գլխում շարագրված մտքերը բնության մասին, հեղինակը համառոտակի հայտնում է դրանից հետո շարագրվելիք նյութի ծրագիրը բաժիններով և ենթարածիներով:

«Մահացելին, — գրում է նա, — է արհեստ, և բաժանի ի տեսակս շորս՝ ի գործնական և ի բանական, ի տեսական և ի իմացական: Նւ գործնականն՝ ի տնայրիական, ի բարոյական և ի քաղաքական: Նւ բանականն՝ յաղացուցական, ի տրամարանական, ի մատական, ի բաժանական, ի վերլուծական, ի սահմանական: Նւ տեսականն, ի ձևն որոյ՝ ինքրական, ի դիտարական, յանմեկնելի որոնումն, ի ստորագրութիւնս էականցն, յանդէմ կացողութիւնս, ի պատճառ մակադրութեան, բնդ որով՝ մասամբ վերարեբութիւն, յիզանակ վարդապետականն: Իմացականին (մասունք են)՝ շար և բարի, ժամանակ, կատարելութիւն, սկիզբն և կատարած, բնութիւն սահմանական և արարչական, էականութիւն, նիւթ և շարժումն, ունայն, անբաւ»: (Բն. էջ 86բ, տող 21 — էջ 87ա, տող 11):

Է միայն «Յաղագս շարի բարոյ» և «Յղ. կատարելութեան բանի» ենթադրություններից, որոնցից առաջինը չունի նույնիսկ վերնագիր:

¹ Այս դարձվածքը գրված է միայն իմացականի ենթադրություններին հաջորդող գլուխների վերնագրերում:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, մեջ բերված հատվածի և աշխատության գլխակարգության միջև, բացի վերջին՝ «իմացական» գլխի բաժիններից ցրիվ վիճակից, էական այլ տարրերու թյուն չկա:

Միակ ենթադրությամբ, որի մասին մեջ բերված հատվածում հիշատակություն չկա, «Յաղագս միմտութեան» ենթադրություն է: Այն հատված է ճարտասանական ինչ որ երկից, ոչ մի առնչություն չունի Ջենոնի բնագրի հետ, և, ինչպես կատանենք, իրավամբ բացակայում է համառոտ խմբագրությունից:

7. Այսպիսով, միջոց ենք ստանում՝ վերականգնելու Ջենոնի աշխատության սկզբնական կառուցվածքը: Վերականգնված բնագիրը բաղկացած է հինգ գլուխներից և 24 ենթադրություններից հեռեցալ դասավորությամբ:

1. ՅԱՂԱԳՍ ԳԻՏԱՆԱՅՈՒ ՍԵՌԻՑ

ա. (Յաղագս գրից), բ. Յաղագս կարգաց, գ. Յաղագս շրջանաց, դ. Յաղագս շափուց, է. Յաղագս զարութեանց, զ. Յաղագս ազգմանց.

2. ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆԻ

ա. (Յաղագս տնայրիականին), բ. Յղ. բարոյականին, գ. Յղ. քաղաքականին.

3. (ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՆԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս սահմանաց և բաժանմանց, բ. Յղ. աղացուցի և տրամարանութեան, գ. Յղ. իմաստակութեան և վերլուծութեան.

4. (ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՍԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս ինդրականի և դիտարականի, բ. Յղ. անմեկնելի որոշման և ստորագրութեան էականց, գ. Յղ. բնդ իմականիցն.

5. ՅԱՂԱԳՍ ԻՄԱՅԱԿԱՆԻՆ

ա. Յաղագս շարի և բարոյ, բ. Յղ. կատարել դիտութեան բանի, գ. Յղ. ժամանակի, դ. Յղ. սկզբն և կատարածի, է. Յղ. բնութեան, զ. Յղ. էականութեան, կ. Յղ. շարժման և նիւթի, լ. Յղ. ունայնի, Ս. Յղ. անբաւի:

8. Համառոտ խմբագրության բնագրերը ժամանակով կրտսեր են ընդարձակից, սակայն, ծաղել են ավելի հին ձևաղբերից, քան Ա. բնագրի նախազագափարը:

Համառոտ խմբագրության կազմողը օգտագործել է մի բնագիր, որի մեջ գլուխների շարահարությունը խախտված չի եղել, այլ ունեցել է ճիշտ այն կառուցվածքը, որն աշխատեցինք վերականգնել «Յաղագս ազգմանց» ենթագլխի տվյալներով:

Համառոտ խմբագրության B և D բնագրերը պարունակում են ընդարձակի 1-ին և 2-րդ գլուխներն ամբողջապես, 4-րդ գլխից Բ. և 5-րդ գլխից Ը. և Թ. ենթագլուխները: Բացի այդ B և D բնագրերում մուտք է գործել «Յաղագս բովանդակութեան» վերնագրով մի ենթագլուխ (տես՝ բն. էջ 88ա, տողատակ), որն անտարակույս ոչ մի առնչություն չունի Զեկնի աշխատության հետ: Այդ մասին B բնագրի արտագրողը թողել է ուղղակի վկայություն. նա հետագայում մտած այդ ենթագլուխը վերնագրել է «Յաղագս բովանդակութեան, յայլ գրոց» խոսքերով, ցանկանալով ասել, որ այն բնագրի մեջ է մուծված հետագայում այլ գրքից:¹

Այսպիսով, համառոտ խմբագրությունը կազմված է հետևյալ գլուխներից ու ենթագլուխներից:

1. ՅԱՂԱԳՍ ԳԻՏԱԼԱՑՈՒ ՍԵՌԻՑ

ա. (Յաղագս գրից), բ. Յգ. կարգաց, գ. Յգ. շքեջանաց, դ. Յգ. չափուց, ե. Յգ.՝ դաւրութեանց, գ. Յգ. ազգմանց.

2. (ՅԱՂԱԳՍ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆԻՆ)

ա. (Յաղագս անաւրինականին), բ. Յգ. բարոյականին, գ. Յգ. քաղաքականին.

3. (ՅԱՂԱԳՍ ՏԵՍԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս անմեկնելի որոշման և ստորոգութեան էակացս.

4. (ՅԱՂԱԳՍ ԻՄԱՑԱԿԱՆԻՆ)

ա. Յաղագս անբաւի, բ. Յաղագս ունայնի:
C բնագիրը (Հակոբ Ղըրմեցու) թերի է արտագրված, այն ավարտվում է «Յաղագս ազգմանց» ենթագլխի կեսին, «...ի ձեռն որոյ խնդրականն» բառերով (բն. էջ 87ա,

¹ Ղ. Ալեշանին ծանոթ է եղել այդ գլխի բովանդակությունը: Նա իր «Հին հուսար...» աշխատության 64-րդ էջում մեջ է բերել Հրատափ, սարսափ, քարսափ, նազատ ծովային հողմերի անունները համապատասխան այդ գլխի:

տող 2), ուստի և պարունակում է միայն «Յաղագս պիտանացու սևոից» գլուխը:

Ծ. Հրատարակիող բնագրի նախնական վերնագիրը մեզ չի հասել:

Ա ձեռագրի դրիչը, սահմանադատելու համար՝ աշխատությունը նախորդ հողվածից (դուշակություններ), որպես վերնագիր դրել է «Այլ բան» բառերը: Ըստ երևույթին Գեվորգ դրչի նախագաղափար օրինակի սկզբից ընկած է եղել մի թերթ: Այդ թերթությունը նկատվում է նաև այն ենթագլխի բովանդակությունից, որն A բնագրում արտագրվել է սկզբում («Յաղագս չարի և բարոյ»):

Ենթագլուխը հեղինակը կազմել է հինգ ենթաբաժիններից, որոնցից պահվել են միայն երրորդի վերջին մասը և չորրորդն ու հինգերորդը (տես բն. էջ 93ա, տող 13):

Անվերնագիր է նաև C բնագիրը, իսկ B և D բնագրերում առաջին գլխի վերնագիրը՝ «Յաղագս պիտանացու սևոից», ընդհանրացված և դարձված է ողջ աշխատության վերնագիր:

Աշխատության նախնական վերնագիրը որոշելու գործին այս անգամ էլ նպաստում է «Յաղագս ազգմանց» ենթագլուխը: Այդտեղ հեղինակը՝ «Մակացութեան արհեստ»-ը բաժանելով մեզ արդեն հայանի չորս բնագավառների, տալիս է դրանցից յուրաքանչյուրի սահմանումն ու քննության ենթակա հարցերը: Նա գրում է.

«Մահման գործնականին են՝ կամք, յաւժարութիւն, ընարողութիւն, բարկութիւն, ցանկութիւն: Եւ բանականին՝ անուն և բայ, բան և բացերեական բան, ստորասութիւն և բացասութիւն: Իսկ տեսականին՝ զգացութիւն, երեակայութիւն, կարծիք, արամախորհութիւն, միտք: Եւ իմացականին՝ որոշմունք մտաց, իմաստք և խորհուրդք, գիտութիւն և յառաջատեսութիւն» (բն. էջ 87ա, տող 13—22):

Իսկ այս բոլորի ընդհանրությունը, հանրագումարը, ըստ հեղինակի՝ է բնությունը, բնության ուսումնասիրությունը. «Իսկ կալմունք արհեստից է բնութիւն...» գրում է նա (էջ 87ա, տող 23):

Եվ քանի որ աշխատության մեջ քրննարկված են վերոհիշյալ բոլոր հարցերը

նշված հերթականությամբ, ուստի, բնական է ենթադրել, որ աշխատությունը կրել է «Յաղագս բնութեան» վերնագիրը:

10. Հեղինակի մասին վկայություն պահպանած միակ բնագիրը D-ն է. այդ ձևագրում աշխատությունը վերնագրված է այսպես՝ «Զենոնի իմաստասիրի Յաղագս պիտանացու սեպից»:

Դիսոգենես Լաերտացու (3-րդ դար, մ. թ.) հեղինակավոր վկայությամբ հունական մատենագիրների շարքում գործել են Զենոն անվամբ ութ հեղինակներ, որոնցից չորսը եղել են իմաստասերներ: Դրանք են.

1. Զենոն Էլեացի (5-րդ դար, ն. մ. թ.).

2. Զենոն Մնազեսի որդի, ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր (320°—370°).

3. Զենոն Սիզոնացի, էպիկուրյան փիլիսոփա (2-րդ դար, ն. մ. թ.).

4. Զենոն Տարսուցի, ստոյիկյան փիլիսոփա.

Արդ, վերոհիշյալ Զենոններից ո՞րն է հրատարակվող աշխատության հեղինակը:

11. Այս հարցի վերջնական պատասխանը հնարավոր կլինի առաջադրել վերոհիշյալ Զենոնների մասին եղած մասնագիտական աղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ և նրանց աշխատություններից մեկ հասած բեկորների քննությամբ, մի աշխատանք, որ վեր է մեր հնարավորություններից:

Ստորև մեր կողմից շարադրվող մի քանի հարեանցի դիտողությունների միակ նպատակն է՝ նպատակ հետազա ուսումնասիրողներին՝ հեղինակի որոշման ուղղությամբ կատարելիք իրենց աշխատանքներում:

Հայաստանում, իմաստասիրական դըպրոցի գործունեության շրջանում և հետագայում, Արիստոտելի ու Պլատոնի հետ մեկտեղ իմաստասիրական մտքի ուշադրության առարկա է եղել ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր Զենոնը: Եվ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև 5—7-րդ դարերում Հայաստանում փիլիսոփայական դրականությունը ստեղծվեց ու զարգացավ նոր-պլատոնական փիլիսոփայական դպրոցի այս կամ այն թևին հարած եկեղեցական գործիչների թարգմանչական ու ստեղծագործական գործունեության շնորհիվ:

Իսկ նոր-պլատոնականությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ստոյիկյան, էպիկուրյան և սկեպտիկյան ուսմունքների ֆանտաստիկ զուգակցումը Պլատոնի և Արիստոտելի փիլիսոփայական բովանդակության հետ:¹

Մարքսի հանձարեղ այս դրույթը հիմնավորվում է նաև հայկական փիլիսոփաների մի շարք արտադրանքներով, որոնց նպատակն է եղել «Ֆանտաստիկ զուգակցմամբ» հաշտեցնել միմյանց պլատոնական, արիստոտելյան և ստոյիկյան փիլիսոփայական ուղղությունները:

Հատվածարար ծանոթանանք նման գործունեության արդյունք հանդիսացող աշխատություններից մեկի հետ, որ կրում է «Մահմանք փիլիսոփայականք» վերնագիրը և արժանի է հատուկ ուսումնասիրության:²

«Մահման է ըստ Պլատոնի բան ի սեռ և ի տարբերութենէ, և կամ տարբերութեանց մեկնողական էութեանց բանից իրաց: Իսկ ըստ Արիստոտելի բան, որ գինչէրն գոլ յայտնեացի զինչդոյոյն զինչէն հաւատար կարողութեամբ: Իսկ ըստ Զենոնի բան ըստ վերլուծութեան կատարողին յառաջ բերել...»:

«Ահաւն է ձայն արարողի կամ կրողի կամ ձայն նշանական ըստ զուգադրութեան առանց ամանակի, որոյ ոչինչ է մասանցն նշանակ արտորոշեալ, բայց ձայն նշանական ըստ զուգաւորութեան հանդերձ ամանակաւ: Իսկ որպես Պլատոն՝ ձայն գործոյ նշանակ, իսկ անուն է երկրորդ(ք)ը հասարակ մասն նուառ բանի, յոր նախ յանջատի բան: Իսկ որպես ստոյիկեանքն՝ անուն է ձայն նշանական որպես մարդ...»:

«Ձայն է ըստ Պլատոնի վերաւորումն աւղոյ անպատկան և անմարմին, իսկ ըստ սոյիկեանց՝ աւղ վերաւորեալ՝ լսելեաց զգալի և մարմին: Իսկ ըստ Արիստոտելի՝ ձայնիւն և շարժութիւն աւղոյ...»:

«Տրամութիւն է անբան ամփոփումն, շարժումն անբանի մասին անձին՝ որպես [ստէ] Զենոն...»:³

Այն դեպքում, երբ «Մահմանք փիլիսոփայականք»-ի հեղինակը որևէ իմաստասիրական տերմինի սահմանումը ձևակերպելիս ձևի տակ չի ունեցել Զենոնի կարծիքը, նա ամենուրեք փոխարինել է այն ստո-

¹ Маркс и Энгельс, Собр. соч. I, V, стр. 122.

² Զեաաղիբ № 464, էջ 202ա—215ա: Սույն աշխատությունը պահվել է նաև № 5244 (A) ձեռագրում, թերթ վիճակում. դրիչն այդ առթիվ գրում է. «Արիստոտելի այս շափ էր, և բանս ոչ աւարտեցաւ, և (է) զիշերի գրեցաւ, զի շտապ էր»:

³ Զեաաղիբ № 464, էջ 202բ, 203ա և 211ա:

յիկյան դպրոցի կողմից այդ հարցի առթիվ մշակված կարծիքով: Որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա նպատակն է եղել հաշտեցնել միմյանց վերոհիշյալ երեք փիլիսոփայական ուղղությունները:

Սույն փաստերը իրավունք են տալիս կարծելու, որ 5—7-րդ դարերում հայ իմաստասերների միջավայրում, ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր Չենոնի ուսմունքը ուշադրության առարկա էր կենտրոնում, ուստի բնականորեն, հայ թարգմանիչները շահագրգռված պետք է լինեին հայերենի թարգմանելու նրա (և ոչ ուրիշ մի Չենոնի) որոշ աշխատությունները:

Ավելացնենք նաև այն, որ Դիոդենես Լաերտացին ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր Չենոնի աշխատությունների շարքում նշում է նաև Սեր: ֆոսեոզ («Յաղագս բնութեան») վերնագրով մի աշխատություն¹: Իսկ ինչպես աշխատեցինք պարզել, հրատարակվող բնագրի վերնագիրը եղել է նույնը՝ «Յաղագս բնություն»:

Ուստի և, իմաստասեր Չենոնի ով լինելու հարցի վերջնական պարզաբանումը թողնելով փիլիսոփայություն պատմության մասնագետներին, անհավանական չենք համարում, որ հրատարակվող բնագիրը ստոյիկյան դպրոցի հիմնադիր, Մնացեոսի որդի

Չենոնի, հունարենով մեզ չհասած «Սեր: ֆոսեոզ» աշխատության թարգմանությունն է:

13. Թարգմանության ժամանակի որոշման համար հրատարակվող բնագիրը ուղղակի վկայություններ չի պահպանել: Բնագրի բառամթերքի ու լեզվի մանրակրկիտ քննության ճանապարհով հնարավոր է միայն մերձավորապես սրոշել թարգմանության դարաշրջանը:

Չենոնի երկի թարգմանիչը ծանոթ է եղել 5—7-րդ դարերում կատարված թարգմանություններին: Նրա վրա հատկապես ակնհայտ է Դիոնիսիոս Թրակյացու քերականության թարգմանական բնագրի ազդեցությունը: Այդ երևում է ոչ միայն Թրակյացու քերականության թարգմանության միջոցով ժողովրդականություն ստացած բազմաթիվ տերմինների նույնիմաստ գործածությունից այդ երկու բնագրերում², այլ և, համանման հատվածների առկայության դեպքում, ամբողջական հատվածների բառացի նույնությունից:

Երկու բնորոշ օրինակների համադրությամբ պարզ կլինի Չենոնի երկի թարգմանչի ծանոթությունը Թրակյացու քերականության հայերեն բնագրին:

ԱՐՈՒԵՍՏ ԴԻՈՆԻՍԵԱՅ ՔԵՐԱԿԱՆԻՉ

Քերականութիւն է հմտութիւն, որք ի քերդողացն և ի շարագրաց իբրու բազում անգամ ասացելոց:

Եւ մասունք են նորա վեց. նախ՝ վերձանութիւն, ներկուս ըստ առողանութեան, երկէր՝ դրուցատրութիւն ըստ ներզոյս քերթողական յեղանակս, երէր՝ լեզուաց և հնազէտ պատմութեանց առ ձեռն բացատրութիւն, չորրէր՝ ստուգարանութեան գիւտ, հինգերէր՝ համեմատութեան տեղեկութիւն, վեցերէր՝ գատումն քերդածաց (էջ 1):

...Եւ բանի մասունք են ութ՝ անուն, բայ, ընդունելութիւն, յաւդ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շաղկապ (էջ 12):

ՉԵՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ

Բաղաբականացն նախադրի քերականութիւն, և է քերականութեանն երէք տեսակք՝ հմտութիւն, քերթութիւն, քերթողութիւն: Եւ առի՝ հմտութիւն մասնական իրաց: Եւ մասունք են վեց՝ վերձանութիւն ներկուս ըստ առողանութեան, դրուցատրութիւն ներզոյս ըստ քերթողական յեղանակս, լեզուաց և հնազէտ պատմութեանց առ ձեռն բացատրութիւն, ստուգարանութեան գիւտ, համեմատութեանց տեղեկութիւն, գատումն քերդացածն (էջ 88ա-բ):

Եւ են մասունք բանի ութ՝ անուն, բայ, ընդունելութիւն, յաւդ, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, շաղկապ (էջ 88բ):

¹ Diog. Laert, VII, 4. Չենոնի ինչպես այս, այնպես էլ մյուս աշխատությունները մեզ չեն հասել:

² Н. Адовц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб, 1915.

¹ Այդպիսի տերմիններից են. ածանց, ածանցական, առողանութիւն, բայ, բան, բառ, բացատրութիւն, դերակատար, դերանուն, երկբայ-ացեալ, դրուցատրութիւն, ընդունելութիւն, խնդրական,

14. Չնայած այս և բազմաթիվ այլ բնականությունների, որ գոյություն ունեն Ջենոնի «Յաղագս բնության» աշխատության թարգմանական բնագրի և 5-րդ դարում կատարված թարգմանական երկերի միջև՝ հրատարակվող բնագիրը չի կարող համարվել այդ շրջանի արտադրանք:

Այս եզրակացությունը հիմնավորվում է հետևյալ փաստերով.

ա. Կան 5-րդ դարի թարգմանական դրականություն մեջ սակեղծված ու գործածված 58 բառեր ու տերմիններ. որոնք՝ լայնորեն օգտագործվելով այդ շրջանի թարգմանական երկերում, հետադառնում դուրս են եկել գործածությունից:²

Այդ բառերից հրատարակվող բնագրում գտնում ենք միայն մեկը՝ «տեսլարան»:

բ. Վերահիշյալ առաջին շրջանի թարգմանություններում հունական αἴτι նախադրությունը, առանց բացառության, թարգմանված է «հակառակ» բառով, որ, հետագայում կրճատվելով, տվել է «հակ» նախադրությունը:³

Ջենոնի բնագրում բազմիցս հանդիպում ենք «հակ» նախադրությամբ կազմված բառերի («հակադարձարար» (էջ 90բ), «հակադրութեամբ» (էջ 90բ), «հակադարձին» (էջ 92բ) և այլն), իսկ «հակառակ» ոչ մի անգամ:

գ. Առաջին շրջանի թարգմանական երկերում ՃԻ նախադրությունը ոչ մի անգամ չի թարգմանված «տար» նախադրությամբ: Այդ երկերում շարունակ գործ են անում «զարմազանություն», «զանազան», «ընտ-

րեմ» բառերը, փոխանակ հետադառնում գործածվող «տարբերություն», «տարբեր», «տարբորչեմ» բառերի: Հրատարակվող բնագրում «տար» նախադրությամբ բառերի գործածությունը սովորական է. դրանցից են՝ «տարածմամբ» (էջ 82բ), «տարբերի» (էջ 93ա), «տարբերություն» (էջ 91բ), «տարբորչ» (էջ 92ա) և այլն:

դ. «Շաղ» նախադրությունը, իրաց առյալ «շաղկապ» բառի, թարգմանական դրությունի երկրորդ և երրորդ շրջանի թարգմանական երկերում, ամենուրեք, փոխարինված է «շար» նախադրությամբ: Ջենոնի երկի թարգմանություն մեջ ևս «շաղ» նախադրությամբ կազմված բառի չենք հանդիպում:

ե. «Մակացություն» և «ներհակ» տերմինները սակեղծվել են թարգմանական դրությունի գործունեության երկրորդ շրջանում:⁴

Առաջին շրջանի թարգմանական երկերում այդ բառերի գործածության ոչ մի դեպք չկա: Ջենոնի երկի թարգմանություն մեջ ոչ միայն գործածվել են այդ բառերը, այլև նրանցով սակեղծված մի շարք բառարարություններ («Մակացելի», «ներհակարար» և այլն):

Թարգմանական-իմաստասիրական դրությունի ծաղման ժամանակի հարցը, հայադիտություն ամենակնճոտ ու վիճելի հարցերից է: Հրապարակի վրա կան մի շարք իրարամերժ և հակասական կարծիքներ: Գ. Տեր-Մկրտչյանի փաստական, ամուր կռվաններով հիմնավորված, կարծիքի համաձայն այդ դպրոցի առաջին շրջանի երկերից մեկի թարգմանությունը կատարված պետք է լինի 480—484 քառամյակում:⁵

Այսպիսով, պետք է եզրակացնել, որ Ջենոնի «Յաղագս բնութեան» աշխատության թարգմանությունը կատարվել է առաջին շրջանի թարգմանություններից, ուստի, 480-ական թվականներից հետո:

հասարակարար, հմտություն, հնազեա, հոմանուն մակրայ, յարձակական, նախադրեալ—նախադրություն, ներգործություն, ներգոյ, ներկայ, ներկուս, շաղկապ, շարադրություն, պատահ, պարունակ, պարփակեալ, սեռ-սերք, ստորագաս, ստուգարանություն, վանդ, վերաբերություն, վերձանություն, տաղ, տառ, քերականություն, քերդողական, քերդած, արամադրություն, ցուցական, փաղանուն, փաղառություն և այլն:

¹ Հարյուրից ավելի տերմիններ կան հրատարակվող բնագրում, որոնք առաջին անգամ օգտագործվել են Փիլոն Երբայցեու երկերի և «Գիտությունից գրքի» թարգմանություն մեջ:

² Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 107—110,

³ Նույն տեղ, էջ 112—113:

⁴ Н. Адонц. Цит. соч. стр. СІХХІХ. Հ. Մանանդյան, Հուն. դպր. էջ 132—133:

⁵ Տես Գ. Տ. Մկրտչյան, Տիմոթեոս կուղի հակաձառություն թարգ. թվականը («Արարատ» 1908, էջ 564—589) և նույն հեղինակի, Հայ մատենադրության հնագույն թվականները («Շողակաթ», էջ 154—163):

15. Զեկնոնի «Յաղագս բնութեան» երկի թարգմանությունը չի կարող կատարված լինել նաև վերահիշյալ թարգմանչական դպրոցի գործունեությունը երկրորդ շրջանում¹։

Հօդուա այս եղբակացություն ունենք երկու կարգի փաստեր։ Նախ՝ երկրորդ շրջանում ստեղծված իմաստասիրական տերմինները, համարյա առանց բացառության, նույնություններ օգտագործված են Զեկնոնի երկի թարգմանչի կողմից². և երկրորդ՝ Զե-

կնոնի թարգմանչի շրջանում ավելի քան ձևով արտադրել է այդ շրջանի թարգմանչական երկերից այն հատվածներն ու նախադասությունները, որոնք առկա են եղել իր կողմից թարգմանվող բնագրում։

Այդպիսի հատվածներն ու նախադասություններ մեծ քանակությամբ գտնում ենք Արխատանի «Ստորագրություն» թարգմանական բնագրում։

Այդ երկու բնագրից բերենք զուգահեռ շարադասամբ մի քանի բնորոշ օրինակներ.

«ՍՏՈՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻՅ

Իսկ յայնցանէ՛ որ և ոչ ըստ միում շարժանութեան ասացեալ են, իւրաքանչիւր որ կամ գոյացութիւն նշանակէ, կամ որակ, կամ քանակ, կամ առի՛նչ, կամ ուր, կամ երբ, կամ կալ, կամ ունել, կամ աւնել, կամ կրել (էջ 362)։

Եւ քանակին՝ է ինչ որ տարորոշ է, և է ինչ որ շարունակ, և այնք՝ որ զիրն ունին առ միմեանս՝ յիբեանց մասանց բազկացան, և է որք ոչ յայնցանէ են, որ զզիրն ունին, և է տարորոշեալն, որդոն՝ թիւ, բան, և շարունակն, որկէն՝ զիմ մակերևոյթ, մարմին և առ այսորիւր ևս ամանակ և տեղի (էջ 372)։

Յ ա ղ ա գ ս հ ա կ ա կ ա յ ց

Իսկ յաղագս հակակայց՝ ըստ քանի յեղանակս սովորեցաւ հակակայիլ՝ ճառելի է։ Եւ ասի այլում հակակայիլ քառակարար կամ իրր առինչք. կամ իրր ներհակք, կամ իրր պակասութիւն և ունակութիւն, կամ իրր ստորասութիւն և բացասութիւն (էջ 396)։

Շարժութեան տեսակք են՝ վեց՝ լինելութիւն, ապականութիւն, անելութիւն, նուազութիւն, ըստ տեղոյ փոփոխութիւն, այլայլութիւն (էջ 406)։

Մի օրինակ էլ բերենք Արխատանի «Յաղագս մեկնություն» աշխատության

¹ Այս շրջանում կատարված թարգմանություններից են Արխատանի աշխատությունները և նրանց յամբողջական մեկնությունները։

² Այդպիսի տերմիններից են՝ անելութիւն, անհատ, անմասն, ապացոյց, առնել, բազկացելք, բազկացուցիչ զանազանութիւն, բացասութիւն, բացառական բան, բացերևութիւն, զիւրաշարժելի, ենթակայ ք, հոսանքունի, երևակայութիւն, զանազանութիւն, ի զինչէումն, էակ, լինելութիւն, կալ,

ԶԵԿՆՈՆԻ ԻՄՍՍՏԱՍԻՐԻ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ»

Իսկ երկրորդ ստորագրութեանցն ի տասն բաժանի՛ ի սեռս, որ է գոյացութիւն, որակ, քանակ, առի՛նչ, ուր, երբ, կալ, ունել, աւնել, կրել (էջ 92ա)։

Եւ քանակին՝ է որ տարորոշ է և որ շարունակ, և այնք որ զիր ունին։

Եւ տարորոշ է բան և թիւ, և շարունակ է զիմ, մակերևութիւն, մակարդակ, տեղի-իսկ ժամանակ՝ բան և թիւ յաւէտ դաս ինչ ունել (էջ 92ա)։

Յ ա ղ ա գ ս ը ն ղ ղ ի մ ա կ ա յ ի ց ն

Ընդդիմակայքն քառակարար ասին։ Զի է որ առինչունակապէս, և է որ ներհակարար, և է որ ունակարէն և պակասարար, և է որ ստորասութեամբ և բացասութեամբ (էջ 92բ)։

... Ըստ շարժման բաժանի ի տեսակս վեց, որ է լինելութիւն, ապականութիւն, անելութիւն, նուազութիւն, այլայլութիւն, ըստ տեղոյ փոփոխութիւն (էջ 92բ—93ա)։

յամբողջական մեկնության հայերեն բնագրից.

կալումներ, հակադարձ, հակադրութիւն, հոմանուն, մակարդակ, մակացելի, նախադասութիւն, նախերգութիւն, ներհակարար, շարաբանութիւն, շարադրութիւն, շարժանութիւն, շարունակ, որակութիւն, ունակութիւն, ունել, ուր, պատահմունք, ստորասութիւն, ստորագրութիւն, վերլուծութիւն, տարորոշ, տրամատեալ և այլն։

³ Կորիւնի վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք։

ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ «ՊԵՐԻ ԷՐՄԵՆԵԱՍ»
ԳՐՈՑՆ ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻՒ

Իմացմունք... նշանակք են իրաց, իսկ ձայնքն՝ իմացմանցն նշանակք, այլ և զրեց- հալքն՝ ձայնիցն նշանակք (էջ 490):

Թարգմանական այս հատվածների կա- պր միմյանց հեռ անկասկած է, սակայն նրանց մեջ կան նաև էական տարբերու- թյուններ: Այսպես, «Ստորոգութեանց» հայկական բնագրի «մարմին» տերմինի դիմաց Ջենոնի երկի թարգմանիչը գործ է ածել «մակարդակ» տերմինը: «Ընդհանրմանում»-ի դիմաց «Ընդհանրմանում» «Կացութիւն»-ի դիմաց «Ընդհանրութիւն» «Հակակայ»—«Ընդդիմակայ» «Իրք առինչ»—«առինչունակասէս» «չարթութիւն»—«չարթում» «զրեցեակք»—«զծածք» և այլն:

Այս տարբերությունները պատահական չեն, այլ արդյունք են այդ բնագրերի տար- բեր թարգմանական շրջանների արտադր- բանք լինելուն:

16. Սույն եզրակացությունը հիմնավոր- վում է հետևյալ նշանակալից փաստերով.

ա. Կան մի խումբ բառեր ու բառա- բարդություններ, որ հատուկ են, զրեթէ, առանց բացատրության, իմաստասիրական ու թարգմանական դպրոցի երկրորդ շրջա- նի թարգմանական երկերին:¹

Հրատարակվող բնագրում բաղաձայնի վ այդ բառերից գործածվել է միայն մեկը («իմացում»):

բ. Թարգմանական այս երկրորդ շրջա- նում ստեղծվել ու լայնորեն օգտագործվել են «Փար» նախադրությամբ սկսվող բաղ- մաթիվ բառեր («փարբարձեմ», «փարա- դրեմ», «փարադրութիւն» և այլն), որոնք հետադարձում գործածությունից դուրս են

ՋԵՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏՈՏՈՒՐԻ
«ՅԱՂԱՅՄ ԲՆՈՒԹԵԱՆ»

... եւ բունականին զծածք ձայնից են նշանակք և ձայնք իմացմանց (էջ 86բ):

եկել: Նրանք բացակայում են նաև հրա- տարակվող բնագրից:

գ. Թարգմանական առաջին երկու շրջ- ջաններում հունական էջ նախադրություներ հաճախ թարգմանվել է արհեստականորեն ստեղծված «ըն» և «ն» նախդիրներով:² Այս հունարանությունը երկար կյանք չի ունե- ցել և գործածությունից հանվել է երրորդ շրջանի թարգմանիչների կողմից: Հրատա- րակվող բնագրում այդ նախադրություներ թարգմանված է կամ «ընդ» («ընդհան- րում», «ընդհանրութիւն») և կամ «ի» «յ» («յնթակայում», «ի զինչէում») նախա- դրություներով:

դ. Պորփյուրի «Ներածութեան» թարգ- մանությամբ հատուկ են «ի ներում զին- չէն» և «ի ներում որպիսի ինչէն» հունա- րան արտահայտությունները:

Թարգմանական դպրոցի գործունեու- թյան երրորդ շրջանում, Դավիթ Աննադթին վերագրվող «Վերլուծութիւն ներածութեան Պորփյուրի» աշխատության մեջ, այդ ձևի գործածումը փոքր ինչ պարզեցվել է ու ստացել՝ «ի ներ զինչէում», «ի ներ որ- պիսի ինչէում» ձևերը.

Դավիթի «Մահմանք իմաստասիրութեան» երկի մեջ այդ խրթնարանության պար- զեցման ուղղությամբ արվել է երկրորդ քայլը: Նշված երկում հանդիպում ենք «ի զինչէում» ձևին:² Սույն պարզ ու հայաց- ված ձևին հանդիպում ենք նաև Ջենոնի երկի թարգմանական բնագրում:

ե. Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը,

¹ Կորիւնի վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի և Դաւթի Անյադթի մատենագրութիւնք:

Հմմ. նաև Արիստոտելի «Ստորոգութեանց» բնագրի 378, 386, 404 էջերը. Ջենոնի բնագրի 91—92, էջերի հեռ և այլն:

² Հ. Մանանդյան, Հունարան դպրոցը, էջ 127—

¹ Որպես օրինակ բերում ենք մի հատված Արիս- տոտելի «ստորոգութեանց» մեկնությունից: «... եւ ոչ ըն միում յայլոցն ստորոգութեանցն, ոչ ըն գոյա- ցութեան և ոչ ըն բանակի և նայլան նամե նեմեան զկերս, բայց միայն նորակի և նորակութեան» (տես Կորիւնի, Մամբրէի, Դաւթի մատենագրութիւնք, էջ 410):

² Հ. Մանանդյան. Հունարան դպրոցը, էջ 188, 189:

որ հրատարակվող բնագրում կան մի շարք հունարան նորաստեղծ տերմիններ ու բառեր, սրանք բնավ չեն օղտագործվել նախորդ շրջանների թարգմանություններում, և սակավ բացառությամբ, նույնիսկ մուտք չեն գործել «Հայկադյան լեզվի նոր բառգրքի» մեջ: Իրանցից են գուուղ¹ (էջ 84բ), հոակարար* (էջ 83ա), երկմասնարար (էջ 87բ), Զանազանիչք (էջ 93ա), էպոսյն (էջ 97բ), ընդկայութիւն (էջ 92բ), խոնաւումն (էջ 96բ), կարճարատութիւն (էջ 90բ), կացարութիւն (էջ 87ա), համեստական* (էջ 88ա), հասողական (էջ 96բ), հաստադիմակայ (էջ 82ա), հասարանական (էջ 90բ), հասուցական (էջ 90բ), հիմնական (էջ 95բ), միտտար (էջ 85ա), մշտակացութիւն* (էջ 82բ և ն), շարառնութիւն (էջ 84բ), շարասութիւն (էջ 90բ), ունակաւրէն (էջ 92բ), պաղպաղ-

մունք* (էջ 83ա), պարվակող (էջ 81ա), պղբնձոտ* (էջ 84ա), սեռանամ* (էջ 91ա) և այլն: Այսպիսով, Զենոնի «Յազազս բնութեան» աշխատությունը թարգմանված սկսած է լինի թարգմանչական դպրոցի երկրորդ շրջանում կատարված թարգմանություններից առնվազն մի քանի տասնամյակ հետո:

17. Երրորդ շրջանի կարևորագույն թարգմանական արդյունքներից է Դավիթ անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրութեան» մեծարժեք աշխատությանը:

Այդ և Զենոնի երկի համատեղ քննությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանական սույն երկու բնագրերը սերտ ազդակցական կապերով մերձենում են միմյանց:

Մի քանի օրինակով ցույց տանք այդ մերձեցումների բնույթը:

ԶԵՆՈՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ
«ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ»

...Քան զի բնականն ի սեռէ և ի բազկացուցիչ զանազանութեանց:

... Իսկ զարձեալ է քնական, որ սահմանի ի սեռէ և ի բազկացուցիչ զանազանութեանց (էջ 96ա):

Ուստի՞ յայտ է սահման, յազարակայնոցն ցուցմանէ, ...Յորմէ՞ առնու՞ յենթակայէ և ի կատարմանէ (էջ 89բ):

Հուպ ենթակա... հուպ կատարումն... հետի ենթակա... հետի կատարումն (էջ 89բ):

Իսկ (սահման) տեսականին՝ զգայութիւն, երևակայութիւն, կարծիք, արամախոհութիւն, միտք (էջ 87ա):

Քանզի են սահմանք իմաստասիրութեան՝ զիտութիւն էակացս, զիտութիւն աստուածայնոց և մարդկայնոց, խոկումն մահու, նմանութիւն աստուծոյ, արհեստ արհեստից և (մակացութիւն) մակացութեանց... սիրելիութիւն իմաստութեան, որք են վեց (էջ 89բ):

¹ Աստղանիչերով ցույց ենք տալիս այն բառերը, որոնք մտել են «Հայկ. բառգիրք», Զենոնի «Յգ. բնութեան» աշխատության համառոտ իմբարդրության միջոցով:

ԴԱՒԹԻ ԱՆՅԱՂԹԻ

«ՍՍՀՄԱՆՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ»

Ամենայն սահման բնաւորեցաւ ի սեռէ և ի բազկացուցիչ զանազանութեանց լինել (էջ 136):

Ուստի՞ ասի սահման. և պարտ է զիտել՝ եթէ սահման ասի ի փոխարեւրութենէ զիւղից և ազարակային սահմանաց:

...Ուստի՞ առնու սահման, և պարտ է զիտել՝ թէ սահմանք կամ յենթակայէ առնուն և կամ ի կատարմանէ (142—143):

Հուպ ենթակայ և հետի ենթակայ, և հուպ կատարումն և հետի կատարումն (էջ 151—152):

Քանզի պարտ է զիտել զհինգ զիտական գորութիւնս. զգայութիւն, զերևակայութիւն, զկարծիս, զարամախոհութիւն, զմիտս (էջ 185):

Իմաստասիրութիւն է՝ զիտութիւն էակացն... զիտութիւն աստուածայնոց և մարդկայնոց իրողութեանց... խոկումն մահու... նմանութիւն աստուծոյ ըստ կարողութեան մարդկան... արհեստ արհեստից և մակացութիւն մակացութեան... սիրելիութիւն իմաստութեան (էջ 154):

¹ Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնը:

Յաղագս գործնականին. իր է անաւրինա-
կան, բարոյական, քաղաքական (էջ 87բ):

Իսկ սահմանական բաժանի ի տեսակս շորս
տրամաբանութեամբ, այսպէս, թէ զինչ է, և
ուստի է, և որպիսի են, և վասն է՞ր է (էջ
89բ):

Բացի այս օրինակներէն՝ համեմատովոյ
բնագրերում կան նաև այլ ընդհանրութեան-
ներ: Կան մի խումբ կարևորագույն իմաս-
տասիրական տերմիններ, որոնց մի մասը
գործածված է միայն, իսկ մյուս մասը՝ առա-
ջին անգամ, այդ բնագրերում:

Այդպիսի տերմիններէն են՝ անգոյ, ան-
մասն, աննիւթ, առանձնական, ատենական,
բաժանումն, բաղխո՞տական, բժշկականու-
թիւն, բնաւորեցաւ, բնութիւն, գիտութիւն,
զասաւորութիւն, զաւրութիւնք, ընդունակ,
ընտրողութիւն, թուականութիւն, իմանալի,
իմաստասիրութիւն, խառնուածք, կատար-
եալք, կատարելագոյն, հատումն, նիւթա-
կանք, անաւրինական, քաղաքական և այլն:

Այս ընդհանրութեաններէ հիման վրա
զժվար չէ եզրակացնել, որ Չենոնի աշխա-
տութեան թարգմանութեանը նույնպէս
պետք է կատարված լինի թարգմանչական
դպրոցի գործունեութեան երրորդ շրջանում:

18. Գալթի «Սահմանք իմաստասիրու-
թեան» աշխատութեան հայկական բնա-
գրում կա մի ուշադրով հատված. «հոգիք
մարդկան երկուս գորութիւնս բնաւորեցան
ունել, տեսական և կենդանական: ...Կեն-
դանականս ունի զայսոսիկ՝ կամաւորու-
թիւն, ընտրողութիւն, յօժարութիւն, բար-
կութիւն, ցանկութիւն» (էջ 191):

Հունարեն բնագրի համապատասխան
մասում կարդում ենք. «Ζωτικαί δε αἰτιαί
βολλησις καὶ προαιρεσις, θομός καὶ ἐπιθο-
μίαι»¹

Ինչպէս տեսնում ենք՝ հունարեն բնա-
գրում հոգու կենդանական գորութեանները
չորսն են, «յօժարութիւն»-ը չի նշված
այնտեղ:

Հայ թարգմանիչը իրեն կարող էր թույլ
տալ՝ բնագրից շեղվելով, ավելացնել այդ
բառը, եթե ձեռքի տակ ունենար վերոնշի-
յալ հավելումով մի նեղինակավոր աղբյուր:

Գործնականն բաժանի ի բարոյականն, ի
անօրինականն, ի քաղաքականն (էջ 209):

...Ասեն թէ պարս է յամենայն իբողու-
թիւնս զշորս զայսոսիկ խնդրել զգլուխս՝ եթէ
է՞, և զինչ է՞, և որպիսի ինչ է՞, և վասն էր
է՞ (էջ 121):

Այդպիսի աղբյուր իբրք գոյութեան ունեւր
հանձինս Չենոնի հրատարակվող աշխա-
տութեան, որտեղ կա նեաւայլ հատվածք.

«Քանզի սահմանք գործնականին են՝
կամք, յաւժարութիւն, ընտրողութիւն, բար-
կութիւն, ցանկութիւն» (էջ 87ա, տող 13—15):

Վերնիշենք նաև որ ընդ տէ՛ն է՛տւ արտա-
հայտութեանը միայն Չենոնի և Գալթի
քննարկվող երկու բնագրերումն է թարգ-
մանված հայերենին հարապատ ու պարզ «ի
զինչէնումն» արտահայտութեամբ. (նախորդ
շրջաններում այն թարգմանել են՝ «ի ներում
զինչէն» կամ «ի ներ զինչէնումն» ձևով):

Բերված փաստերը բավարար են՝ ցույց
տալու համար, որ կամ վերոնշիյալ երկու
բնագրերը թարգմանվել են նույն գործիչի
կողմից և կամ նրանց թարգմանիչները
եղել են ժամանակակիցներ ու թարգման-
չական նույն դպրոցի համամիտ ներկայա-
ցուցիչներ:

Այս եզրակացութեանը, ցավոք, չի օգ-
նում Չենոնի աշխատութեան թարգմանու-
թեան ժամանակի ճշգրիտ որոշմանը, որով-
հետե թարգմանչական դպրոցի երրորդ շրջա-
նի ժամանակադրական սահմանները ղեռն
մշուշապատ են ու անորոշ: Այնուամենայ-
նիվ թարգմանական այդ դպրոցի գոր-
ծունեութեանն ավարտված պետք է լի-
նի Անանիա Շիրակացուց տասնամյակներ
առաջ, մերձավորապէս 7-րդ դարի սկզբ-
ում:

19. Չենոնի աշխատութեան թարգմա-
նիչը հայ եկեղեցու իդեոլոգներէն է. նա իր
թարգմանութեանը կցած վերջաբանում
(բն. էջ 97բ, տող 18—36), որոշակի կերպով
շարադրում է իր հավատո հանդանակը Նի-
կիայի հավատո հանդանակի նմանողու-
թեամբ¹

Վեցերորդ դարի ողջ ընթացքում հայ

¹ Davidis Prolegomena et in Porphyrii Ysago-
gen commentarium, Berlini, 1904 թ., էջ 79, 8—9:

¹ Հմմ, «Կնիք հաւատոյ», էջմիածին, 1914, էջ
18 («Սահմանք հաւատոյ Յժէ՛-ից), էջ 51 («Եղնկայ
Կողբացուոյ թարգմանչի ի Հայո»):

եկեղեցին ստիպված էր մի շարք ճակատ-
ներով պայքարի ելնել իր ինքնության
պաշտպանության և սոցիալ-տնտեսական
զիրքերի ամրապնդման համար:

Դեռևս եզնիկ Կողբացին գրել էր.
«Եկեղեցւոյ աստուծոյ գործ այն է, զար-
տաքինսն իրօք ճշմարտութեան առանց
գրոց յանդիմանել, և զկարծեցեալսն ներ-
քինս և ոչ ճշմարտեալս՝ գրովք սրբովք
յանդիմանել»¹

«Առանց գրոց» աշխնքն առանց Աստ-
վածաշնչի «հանդիմանվողները» զինված
էին արտաքին դիտություններով, իրենց
քաղաքական ու տնտեսական պահանջները
հիմնավորում էին հին հոգնական փիլիսո-
փաների ասույթներով և այլն:

Ահա նրանց զեմ պայքար մղելու նպա-
տակով է, որ հայ եկեղեցին դիմում է հին
հունական փիլիսոփայության—Արիստոտե-
լի, Պլատոնի, Զենոնի և այլ իմաստա-
սերների աշխատությունների թարգմանու-
թյանը:

20. Զենոնի «Յաղագս բնութեան» աշ-
խատությունը հայ իմաստասիրական մաքի-
վրա, սրբան մեզ հայանի է, խորն ազդե-
ցություն չի թողել:

Հեռագայում, 13—14-րդ դարերում այդ
աշխատությունը նորից գրավել է դիտա-
կան շրջանների ուշադրությունը: Մոտաց-
ված այդ բնագիրը նորից արտագրվել է
մի քանի անգամ (1280, 1314, 1389 թվա-
կաններին), դարձել քննության առարկա և,
ըստ երևույթին, ծառայել է նաև ուսուցո-
ղական նպատակներին:

Դրաձորյան համալրարանի շրջանա-
վարաններից մեկը իր ավարտական ատենա-
խոսության մեջ, որ գրված է «Գնացք գե-
տոց ուրախ առնեն զքաղաքն Աստուծոյ»
(Մաղմոս ԽԵ, 5) բնարանով, մեջ է բերել
մի բնագրի հատված Զենոնի աշխատու-
թյան «Յաղագս գրից» ենթագլխից (էջ
1ա, տող 16—1բ, տող 17):²

21. Հրատարակվող համահավաք բնա-
գիրը կազմել ենք առկա բոլոր չորս ձևա-

¹ Եզնիկայ վարդապետի Կողբացւոյ եզմ աղան-
դոց, Քիֆլիս, 1914, էջ 78:

² Մատենադարան, ձևագիր № 631, էջ 89բ—90ա:

դրերի աված բնթերցվածքների մանրա-
կրկիտ ուսումնասիրությամբ:

Այդ ձևագրերն են.

- A—Մատենադարան № 5254
- B— » » № 627
- C— » » № 3487
- D— » » № 1823

Տողատակերում նշել ենք նույնիսկ ան-
նշան տարբերությունները, չհաշված մի
քանի ակնհայտ գրչական սխալներ: Կաս-
կածելի դեպքերում միշտ առաջնություն
ենք ավել A (բնագրի խմբագրության)
ձևագրի բնթերցվածքներին, ինչպես ու-
նենալով նրա նստությունը, ամբողջականու-
թյունը և գրչի վարպետությունը:

Պետք է նշենք սակայն, որ չհայտած մեր
ջանքերին, մեզ չհաջողվեց բնագիրը ներ-
կայացնել անթերի վիճակով: Հատկապես
բնագրի այն մասերում, որոնք պահվել են
միայն բնագրի խմբագրության մեջ,
մնացին մի քանի չհասկացված ու մեկնու-
թյան կարոտ հատվածներ:

Բարեբախտաբար այդպիսի հատվածնե-
րի թիվը շատ չէ.

22. Ստորև տալիս ենք A (5254) ձևա-
գրի մանրամասն նկարագիրը:

Թերթ՝ 256+1, մեծություն՝ 17×12×5, կազմ՝
գրոշմագարդ կաշեպատ տախտակ, վիճակ՝ փաստված
(սկզբից, միջից և վերջից բնկած են թերթեր,
պրակներ), գրություն՝ միասյուն, տողեր՝ 24—26,
բառանշատում՝ չունի, գիր՝ բուրբուր, գրիչ և ստա-
ցող՝ Գեորգ, ժամանակ՝ 21թ—1280 թ. տեղի՝ Գեղ-
ձուտի վանք, ի Մահանաբերդ, հիշատակարաններ՝
54բ, 47բ, 6բ, 17բ, 44բ, 86ա, 91բ, 125ա, 130բ, 135ա,
180ա, 202բ, 205բ, 209բ, 222բ, 227ա, 132ա էջերում՝

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

Սկզբից թերի է, պահպանվել են 12 պատված
թերթերի լուսանցքները:

ա. 1ա—6բ. Սրբոյն Ներսիսի Լամբրո-
նացոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի յառա-
կաց մեկնութենէ: Ոչ է սա կաթողիկոսն Հա-
յոց, այլ ազգական նորին և էր թիւն Հայոց ՈՅԶ
(1197), և զայս վասն այն գրեցար, զի հակառակ
էին ոմանք վասն անուանցն.

«Հանդերձ ավ. մխեալ ի բնուի. գրոց ասակաց
Սողոմոնի...»

բ. 6բ—17բ. Մեկնութիւն յԵսայիայ
մարգարէի «Անեղեոյթ են սրբոց մարգարէիցն
բանք...»

գ. 17բ—20բ. Նախերգան երկոտասան

մ ար գ ա ր է ի ց «Յար և մերձաւոր վկայ են գրոց բնաւորական բնութիւն մարդկան...»

դ. 20բ—31ա. Ն ե ր ս ի ս ի շ ա (յ) ո ց վ ե ր ա-
դ ի տ ո ղ ի, ի խ ն զ ր ո յ ն ո ր ի ն ե զ ր աւ ր ն
Գ ր ի զ ո ր ի ս ի ա ռ ա ջ ի ն վ ե ր ա ղ ի տ ո ղ ի
(մ ե կ ն ու թ իւ ն ե ր կ ո տ ա ս ա ն մ ար գ ա-
ր է ի ց): «Ս ի ր ո յ զ աւ ր ու թ իւ ն զ ե ր ա զ ա ն ց է ք ա ն
զ ր ն ու թ իւ ն...»

ե. 31բ—44բ. Պ ա տ ճ ա ու աւ ւ ե տ ա ր ա ն ի ն
Յ ո վ հ ա ն ն ու (հ ա տ փ ա ծ ա ր ա ր շ ա ր ա ն ար վ ա ծ են
Ս ա (ե փ ա ն ո ս ի), Բ (ա) ր ս (ե ղ ի), Ե փ ր (ե մ ր), Եւ ս ե ր (ի ո-
ս ի) և ն ա ն ա յ ի ա ս ու յ թ ն ե ր ր] «Ո ր ք ար տ ա ր ի ն հ ա ն-
զ ի ս ի ց ն ի ի ն ի ն տ ե ս աւ զ ր...»

դ. 45ա—46բ. (Պ ա տ ճ ա ու աւ ւ ե տ ա ր ա ն ի ն
Ղ աւ կ ա ս ու) «Ղ աւ կ ա ս ու աւ ւ ե տ ա ր ա ն ս ե ր ր ո ր զ է
ք ս ա կ ա ր զ ի...»

է. 46բ—54բ. Ե ր ա ն ե լ յ ո յ ն Վ ա ր զ ա ն ա յ
հ ա յ ո ց լ ու ս աւ ո ր վ ա ր զ ա տ կ ե տ ի յ ա զ ա զ ս
ի ո ր ա ն ա ց աւ ւ ե տ ա ր ա ն ի ն «Մ ա տ ե ա ն ք ա ս ու-
ւ ա ծ ա ղ ի ծ ք և հ ո ղ ե ր ու ի ղ ա ր զ ա տ կ ե տ ի ծ ք...»

բ. 54բ—55բ. Վ ա ս ն Յ ա կ ո ր ա՛ հ աւ ր Յ ո վ-
ս ի փ ու (և) վ ա ս ն Ա ն ն ա յ ի՛ մ աւ ր Ա ս ա ու ա-
ժ ա ծ ն ի ն

թ. 56ա—65բ. (Ք ա ղ աւ ա ծ ո յ մ ե կ ն ու-
թ իւ ն տ ե ս լ ե ա ն ն Ե ղ է կ ի ե լ ի մ ար գ ա ր է ի),
հ ա տ փ ա ծ ա ր ա ր շ ա ր ա ն ար վ ա ծ են Ե փ ր ե մ ր, Ս ա ե փ ա-
ն ո ս ի, Յ ո վ հ ա ն ն ու, Գ ր. Ն իւ ս ա ցւ ո յ, Եւ ս զ ր ի, Ս ա ր-
կ աւ ա ղ ի և ա յ յ ո ց ա ս ու յ թ ն ե ր ր: «... (ս կ. թ ե ր ի) և
յ ա մ ի ն ե ր ե ս ն ե ր ր զ ի...»

ժ. 65բ—71բ. Վ ա ս ն թ ա ղ աւ ո ր ա ց ն Ի ս-
ր ա յ է լ ի ղ զ ի տ ե լ ի է ի Ս ո ղ ո ս մ ս ն է և ա յ ս ր,
թ է ս ր ա ղ է ս և ն զ կ ն ի մ ի մ ե ա ն ց... «Ա ս ա-
ու ա ծ ա յ ի ն ի ք ա ղ ո ր ծ ու թ ե ա մ ք ն հ ր ա շ ա ղ լ ծ ե թ ա-
զ աւ ո ր ու թ իւ ն ն Դ աւ թ ի...»

ճա. 72ա—76ա. (Գ ի ր ք ա տ ա ճ ա ու ա ց Դ աւ-
թ ի Գ ո ր ա յ ր ե ցւ ո յ): Ս կ ի զ ր ք թ ե ր ի է, պ ա ն ա տ ն-
վ ե լ են Գ ր. Ն յ ու ս ա ց ու հ ի ն զ զ ր ք ե ր ի «Պ ա տ ճ ա ու ն ե ր ր»:

ճբ. 76ա—89ա. Դ աւ թ ի վ ա ր զ ա տ կ ե տ ի
պ ա տ ճ ա ու ա տ հ ո ց զ ր ո ց ն Բ ա ր ս զ ի. (ար վ ա ծ-
են ա Լ Թ ճ ա ու ե ր ի «Պ ա տ ճ ա ու ն ե ր ր»):

ճգ. 89ա—91բ. Ս կ ի զ ր ն և պ ա տ ճ ա ու շ ա ր-
ց ո ղ ա ց զ ր ո ց ն Բ ա ր ս զ ի «Տ ե ս ց ու ք թ է ու ս ի է
ս կ ի զ ր ն մ ե ն աւ ո ր կ ր աւ ն աւ ո ր ու թ ե ա ն...»

ճդ. 91բ—93ա. Պ ա տ ճ ա ու ս կ ի զ ր ն վ ե-
ց աւ ր ե ա ղ ր ո ց ս ր ր ո յ ն Բ ա ր ս զ ի «Տ ե ս ց ու ք
վ ա ս ն վ ա ր ու ց ս ք ա ն շ ե լ ի Բ ա ր ս զ ի...»

ճե. 93բ—119ա. Ս կ ի զ ր ն և պ ա տ ճ ա ու զ ր-
ո ց ն (Գ ր ի զ ո ր ի) Ա ս ա ու ա ժ ա ր ա ն ի (17
ճ ա ու ե ր ի «Պ ա տ ճ ա ու ն ե ր ր»):

ճզ. 119ա—125ա. Ս կ ի զ ր ն և պ ա տ ճ ա ու զ ր ո ց,
զ ո ր ա ր ա ր ե ա լ է ք ա ղ մ ա ի ո ր ծ ու ա ղ ա մ մ ե-
ն ի մ ա տ ս ր ա ն շ ե լ ի ն Փ ի լ ո ն (7 ա շ խ ա տ ու-
թ յ ու ն ն ե ր ի «Պ ա տ ճ ա ու ն ե ր ր»):

ճէ. 125ա Ա յ ս ե ն ա ն ու ա ն ք խ ե ց ե մ ո ր-
թ ա ց ն (11 ա ն ու ն):

ճը. 125բ—131բ. Ա ղ իւ ս ա կ ք թ ու ո ց ա ն-
կ իւ ն աւ ո ր ա ց) (Վ ե ր չ ի ց թ ե ր ի, 127 թ ե ր թ ի ց

հ ե տ ո կ ա ն ը ն կ ա ծ թ ե ր թ ե ր, 131 թ ե ր թ ե ր ն ե ր ք ե ի ց
պ ա տ ա վ ա ծ է):

ճթ. 133ա—135ա. Ի ր ն ու թ ե ա ն զ ր ո ց «Ո ր-
ա ղ է ս ո շ մ ար զ ո յ, կ ա մ մ ար զ զ ո ր ո շ է ար ծ ա ն զ ո ր-
ժ ե լ...»

ի. 135բ—136ա. Մ ա յ ր ա ք ա ղ ի Ֆ ա ց ո ր-
զ ա ց ն մ ե կ ն ու թ իւ ն (է). «Ո ր ա ս է զ Դ աւ թ է ի
թ ա ղ աւ ո ր ու թ ե ա ն ն...»

լա. 136ա—145բ. Ս կ ի զ ր ն և պ ա տ ճ ա ու
Եւ ա ղ ր ի ն... (15 ճ ա ու ե ր ի «Պ ա տ ճ ա ու ն ե ր ր»):

լբ. 145բ—162բ. Ե ղ ի ա յ ի ա ս ա ց ե ա լ ա ո-
ր ո ց վ ա ր զ ա տ կ ե տ ի, պ ա տ ճ ա ու վ ե ր լ ու ծ ու-
թ ե ա ն ի ի խ աւ ս ս ս ր ր ո յ ն Գ ր ի զ ո ր ի
Ա ս ա ու ա ժ ա ր ա ն ի (14 ճ ա ու ե ր ի «Պ ա տ ճ ա ու ն ե ր ր»):
Չ ե ո ա զ ր ի ց ը ն կ ե լ է 3 տ ե ա ր՝ 2. Պ. 2. հ ա մ ա ր ա կ ա-
լ ու թ յ ա մ ր:

լգ. 163ա—180բ. (Ն ո ն ն ո ս ի մ ե կ ն ու-
թ իւ ն ք Գ ր ի զ ո ր ի Ա ս ա ու ա ժ ա ր ա ն ի հ ի ն զ
ճ ա ո ի ց ն) Ս կ ա վ ու մ է «մ ե կ ն ու թ իւ ն ա յ ն ո ց ի կ, ո ր և
յ ա տ ա չ ն ու մ ա ր ձ ա ն ա կ ա ն ի ն ե ղ ե ն...» զ ի ի է.
(Յ ա ղ ա ղ ս Ա ն ա ի ս թ ե ն ի) հ ո ղ վ ա ծ ո վ: Ա վ ա ր տ վ ու մ է
«Ն մ ա ն ա տ կ ե ս պ ա տ ա լ ու թ իւ ն և ա յ ն ո ց ի կ, ո ր յ ե ր կ ր ո ր-
զ ու մ ա ր ձ ա ն ա կ ա ն ի ն» զ ի ի է. հ ո ղ վ ա ծ ո վ: Չ ե ո ա զ ր ի ց
ը ն կ ե լ է 2 տ ե ա ր՝ Վ. և Տ. հ ա մ ա ր ա կ ա լ ու թ ե ա մ ր:

լդ. 181ա—181բ. Յ ա ղ ա ղ ս աւ ր է ն ս ո ր-
ց ու թ ե ա ն (՝) «Եւ զ աւ ր է ն ս ո ր ց ու թ ե ա ն ու մ ա ն ք
ե ղ ի ն ի կ ա ր զ ի կ ր թ մ ա ն...»

լե. 181բ. Ա յ լ ու ս ա ր ա ն (մ ի ք ա ն ի տ ո ղ):

լզ. 181բ—182բ. Ա յ լ ր ա ն ու ս ա է ք (Մ ն զ ա-
ր ա ն ու թ իւ ն և ա մ ն ա ն ա տ կ ա ց հ ր է ի ց) «Ս ի մ է ն ն ե ղ-
ր ա յ ր Յ ո ղ ա թ ա ն ո...»

լէ. 182բ—190ա. Ս ա կ աւ մ ի ք ա ն ի ք ա-
ր ու ա խ աւ ս է ն (30 հ ո ղ վ ա ծ) Տ ա ր ք ե ր է ք ա ր յ ա-
խ ո ս ի ն. Մ ա ո ի կ ա տ ա ր ա ծ հ ր ա տ ա ր ա կ ա լ ու թ յ ու ն ն ե ր ի ց,
և ար ծ ա ն ի է հ ա տ ու կ ու ս ու մ ա տ ի ր ու թ յ ա ն:

լը. 190ա—202բ. Խ ո ս ք Փ ի լ ո ն ի (ժ ա մ ա-
ն ա կ ա ղ ր ու թ յ ու ն Ա ն ա ն ի ա յ Շ ի ր ա կ ա ն ո յ): «Ն ա խ ա-
ս ա ե ղ ծ ն Ա ղ ա մ կ ե ց ե ա լ ա մ...»

լթ. 202բ—204ա. Յ ա ղ ա ղ ս ա ս ա ու ա ժ ու-
թ ե ա ն ի մ ա ս ա տ ի ք ու թ իւ ն «Չ ե ր մ ե ս ն շ ա-
ն աւ ո ր փ ի լ ի տ ո փ ա ա ս է Գ. զ աւ ր ու թ իւ ն ք ե ր կ ն ի ց...»

լ. 204ա—204բ. Ս ր ր ո յ ն Ե ղ ի շ է ի (Հ ա տ-
ւ ա ծ ք ի մ ե կ ն ու թ ե ն է Ա ք ա ր ա ծ ո ց) «Չ ա շ ա ու թ իւ ն Ա ս-
ա ու ծ ո յ յ ե ա յ ա ն ց ա ն ա ց ն...»

լա. 205ա—205բ. (Ա ն ու ա ն ք մ ար զ ա-
ր է ի ց) Ս կ զ ր ի ց թ ե ր ի.

լբ. 205բ—206ա. Ա յ ս ե ն ա ն ու ա ն ք թ ա ր զ-
մ ա ն շ ա ց ն, ո ր ք ա ո Պ ա ղ ո ս է իւ «Ի ց ե ղ է ն
Ռ ո ր ի ն ի՛ Յ ո վ ա է պ ո...»

լգ. 206ա. Յ ա ղ ա ղ ս ե ր կ ո տ ա ս ա ն ի ց ն,
թ է յ ո ր ո ց ա ղ զ ա ց (է ի ն) «Պ ե տ ո ս և Ա ն զ ք է ա ս
ի ց ե ղ է ն Ն ե փ թ ա ղ ե մ ի... Յ ո վ հ ա ն ն է ս ի ց ե ղ է ն Ղ ե ե ա յ»

լդ. 206ա—207ա. Յ ա ղ ա ղ ս ե ր կ ո տ ա ս ա ն ի-
ն ի ց ն (Գ ո ր ո թ է ո ս ի և պ ի ս կ ո պ ո ս ի) «Վ ա-
մ ա կ ա ն ն Դ ո ր ո թ է ս...»

լե. 207ա—209բ. Յ ա ղ ա ղ ս չ Բ ա շ ա կ ե ր տ ա-
ց ը ն տ ե ա ո ն Դ ո ր ո թ է ո ս ի և պ ի ս կ ո պ ո ս ի

և մարտիրոսի դրեալ «Առաջին Գաղատացի կրթութեան»...

14. 210 Ա ա. Շարադրութիւն գրոցը ստեղծողը, որը բնական է կենդանի, այսինքն Արարածը, Նիբ, Դեպքեր...

15. 210 Ա բ. (Այրուրենք կրթականաց, Աստուծոց և Տաճկաց), վերջից թերի. «ալիք, բն, դիմայ»...

16. 210 Ե ա—212բ. (Գրիգորի Երուսաղեմացւոյ սահմանք դանազանք արտորոշեալը ըստ սրբոց և ծայրագոյն վարդապետաց յազազ ստարբերական և ալլ և ալլ անուանց), սկզբից թերի մեկ տարակի շափով. վերնագիրը վերականգնում ենք համաձայն № 464 ձեռագրի էջ 189-ի:

17. 112բ—217բ. Արիստոտելի («Գերի երմէնեաս գրոց» Յազազ քանի» զիբի, ժպրակի մեկնութիւն), միջից թերի 2 թերթ. «Արդ զոյ գէական»...

18. 217բ—220բ. Ճարտասան, յազազ քնութեան (տարբ սխալ է կազմված 218 և 219 թերթերը պատկանում են հաջորդ հոդվածին):

19. 220բ.—222բ. Սահմանք փիլիսոփայական (տարբ սխալ է կազմված, սխալ է կարգալ հետևյալ գաստիօրությամբ՝ 220բ—221բ. 218ա—219բ. 222ա—222բ.), «Սահմանք զննելով փիլիսոփայական բանի»...

20. 222բ. (Յազազ ստորանութեանց) «Առողանութիւնք են ժ. շեշտ, բութ»...

21. 222բ. Արիստոտելի ժ. ստորագութիւնք, վերջից թերի. «Գոյացութիւն, որակ, քանակ»...

22. 223ա—223բ. (Յազազ շարժմանց) սկզբից թերի. «...լինին և են որ յարեկից»...

23. 223բ—227ա. (Մեկնութիւն ստորագութեանցն Արիստոտելի, թերևս շամամայ Արևելացւոյ), 224 թերթը մասն է մի այլ հոդվածի. «Առաջին գործը հրամանին Աստուծոյ»...

24. 227բ. (Թմատասիբական ծառ)

25. 228ա—230բ. Գոյն և գիւտ և գաւրութիւն ահանցն, Նպիփանու (կիպրացւոյ). Տարբեր է ազգերից. «Սարգիսն շիկագոյն, արիւնաստեխի»...

26. 231ա—237ա (Իրժիկարանէն Յազազ քնութեան մարդոյ) սկզբից թերի,

վերնագիրը լրացնում ենք համաձայն № 464 ձեռագրի. «...Պտուղ անողը, և ստաւել»...

27. 237ա—237բ. Յազազ շարժման «Շարժումն լինի ի հոգմոյ բնութեան»...

28. 238բ—256ա. Ալլ բան (Զենոնի իմաստասիրի յազազ քնութեան), «... և զարձեալ զանազանի նախադասութեամբ»...

29. 256ա—256բ. (Յազազ ստորագութեանց) «Այս են մասունք աշխարհի»...

30. 256բ. Դաւթի փիլիսոփայի (Էակաց գիրք), վերջից թերի, բնկել են մի քանի թերթեր, «Ի քանիս բաժանի էական և յորս»...

31. Կարևոր հիշատակարանները

ա. էջ 54բ. «Որք աւգաթի ի սմանէ զհոգևոր կրթութեամբ իմ զՎարձամ և զՍտեփաննոս յազաթս յիշեցէս. քանզի մինչ ցայս վայր զարիւնակն սորայ շնորհեցին. և ոչ միայն այս, այլ և պանդխտութեանս իմոյ միթարիչք էին՝ հոգևոր և մարմնավոր, քանզի ի միում իցի պանդխտանէաք, որ և Քրիստոս հատուցէ զվարձս: Եւ յայտ աւուր զնալով սոցա յերկիրն իրեանց յԱյրարատեան զաւան, տրամութիւն հասուցին ինձ, զիս միայն լնողով, այլ աջողեցէ սոցա ինամիչն ամենայնի, ամենայն ուրէք ուր և երթայցին: Եւ զիս զԴեոբդ որդի Պարուտա թուին չգարայ, յերկրէն Յաշինոյ, ի մեծանշակ քաւարանէն Գանձասարայ, որ մակացու էր յերկիրս Մանկանարերդոյ ի վանս Դեղձուտի՝ առ սոս Առաքել վարդապետի, յազաթս յիշեալէք. ի թվիս 21թ (1280), աւգոստոսի ժ. (10) զբեցաւ:»

բ. էջ 47բ. «ԳԴեոբդ ընտրել քահանայ՝ զտէր գրոցս յիշեցէք ի Քրիստոս, ընդ՝ նմին և զանարժանս՝ զԱւետիս»:

գ. էջ 91բ. «Ո՛հ և մեծ աւագ, զարմանք բանս ուանեդ, զի յայս զունսցս եմ ևս ազեդ, ինչ գոյն շամաշեմ ի գրոցս տղեդ, զիարդ զնեմ ևս զուննեդ, և շմասնեմ ևս բազմամեդ, ինչ աւգուտ է ինձ ասել երբ անկցուրդ եմ ևս զործել, այսու երեխմ ևս թէ խարիմ, վա՛ է զիս կըրայր, զինչ անինք»:

դ. էջ 132ա. «Թիս, ՌճԼԺ, (1690), յամսեանն յունվարին մէկն, տարեմտին, ևս Թոխաթեցի Դաւիթ յաւագ սարկաւագս յեղի տուփս այս ծաղկաւտ ժողովածոյ վարդապետաց և իմաստասիրաց բազում շան, ընթերցողաց օգուտ՝ ծովապատ կղզին Կաուցայ, զունս սուրբ Աստուածածնին և Կարապետոյ յեղի տուփս այս, կըրարք ընթերցեն, ևս ստաւել վարդապետաց օգուտ սայ կղզի, յիշատակ անջընջելի յանձին իմոյ»:

ДРЕВНЕАРМЯНСКИЙ ПЕРЕВОД
ТРАКТАТА „О ПРИРОДЕ“ ФИЛОСОФА ЗЕНОНА

(Резюме)

Издаваемый труд философа Зенона дошел до нас в двух редакциях; полная редакция сохранилась только в сборнике Матенадарана (№ 5254), переписанном каллиграфом Георгом в 1280 году.

Труд Зенона состоит из 5 глав (о полезных родах, о практике, о разуме, о теории, о познании).

По дошедшим до нас редакциям восстанавливается последовательность глав труда Зенона, которая нарочито была искажена армянским редактором.

Текст дает возможность также восстановить несохранившееся заглавие труда—„О природе“.

Автором труда, по всей вероятности, является основоположник стоической школы философ Зенон, однако, для окончательного выяснения этого вопроса необходимы дополнительные данные.

Армянский переводчик труда Зенона

был знаком с двумя первыми периодами переводческой деятельности эллинофильской школы (Грамматика Дионисия Фракийского, Категории Аристотеля и др.). Терминология и язык роднят его с трудом „Определение философии“ Давида Непобедимого. По этим данным устанавливается вероятное время перевода—VII век.

Влияние издаваемого текста на армянскую средневековую философию было не велико. В XIII—XIV в. в. труд этот вновь привлекает внимание ученых кругов, переписывается в 1280, 1314, 1389 годах и, повидимому, используется для преподавательских целей в Гладзорском университете.

Издание текста подготовлено тщательным сличением дошедших до нас четырех рукописей.